

Yehezkel LANDAU

MEĐUVJERSKI ODNOSI NA PRAGU NOVOG TISUĆLJEĆA

Sažetak

Autor se predstavlja kao učitelj judaizma na međuvjerskim susretima te kao aktivist za pravdu i mir među Židovima i Arapima. Predlaže da sugovornici međureligijskih dijaloga pristupaju jedni drugima u poniznosti i kajanju, imajući na umu nasilja koja su u prošlosti i sadašnjosti često motivirana i vjerskim razlikama. Predlaže da u budućnosti paradigmu isključive istine zamijenimo paradigmom duge iz tradicije o savezu s Noom. Treba razlikovati univerzalne moralne i religijske vrednote od Bo`jeg poziva pojedinoj vjerskoj zajednici. Na kraju govori o Jeruzalemu kao gradu etničkih i religijskih Židova, kršćanskih Armenaca i muslimanskih Palestinaca. Svijest o bo`anskom aspektu identiteta trebala bi svima pomagati da nadvladavaju uvjetovane strahove i neprijateljstva te tako postanu poticaj i drugima sa sličnim napetostima.

Šalom u `verakah - mir i blagoslov svima ovdje prisutnim! Zahvaljujem svima vama, i posebno msgr. Mati Zovkiću, za ovu priliku što sam danas ovdje. Došao sam iz Jeruzalema u Sarajevo da s vama istražujem budućnost međuvjerskih odnosa, osobito odnosa među židovima, kršćanima i muslimanima.

Jeruzalem i Sarajevo imaju povijest koja je utkala zajedno radost i tugu, blagoslov i prokletstvo. U naša dva grada bilo je krvavih ratova između susjednih zajednica te između lokalnih stanovnika i stranaca. Bilo je u njima i razdoblja sloge i suradnje među njihovim stanovnicima. U ovom posljednjem desetljeću ovog stoljeća, naši su gradovi postali simboli za označavanje sukoba među zajednicama, zajedno s Belfastom, Bejrutom i Berlinom u ranijim desetljećima. Mogu li postati simboli sloge i suradnje na ulazu u novo stoljeće, koje je prema kršćanskom kalendaru ujedno novo tisućljeće?

Za Sarajevo i Jeruzalem, politički sukob među etničkim i nacionalnim skupinama ima religioznu dimenziju, makar religija i ne bila prvotni uzrok sukoba. U kolektivnom arsenalu, ispolitizirana religija u službi nacionalizma i etničke borbenosti moćno je i često veoma smrtonosno oružje. Mogu li naše tradicije uz koje prijanjamo pomagati da se umanjuje, ako i ne potpuno neutralizira, razorni potencijal organizirane religije? Ako je religija danas dio proble-

ma, može li u bliskoj budućnosti biti dio rješavanja ili razrješavanja?

Odgovor znatno ovisi o nama, o tome kako tumačimo i primjenjujemo vjerski nauk svojih tradicija. Ja sam osobno uvjeren da religijska vjera, shvaćana kao podlaganje (*commitment*) božanskom Izvoru koji nadilazi sve podjele, može biti silna snaga za jedinstvo i mir. Oni među nama koji svoju vjeru žive s takvim uključujućim, nestranačarskim procjenjivanjem onoga što znači svetost, pozvani su da svjedoče ovu istinu te da potiskuju šovinističku zlorabu monoteističkih duhovnih baština. To posebno vrijedi u ovo doba genocida jer je u pitanju preživljavanje i dobrobit cijelih populacija.

Nastupam kao učitelj judaizma na međuvjerskim susretima te kao aktivist za pravdu i mir među Židovima i Arapima. Ova dva zvanja preklapaju se, a često i slijevaju u jedno, jer se moje zauzimanje za napredak mira među djecom Abrahamovom u zemlji koju svi nazivamo svetom nadahnjuje mojom religijskom vjerom i osobnim uvjerenjima. Neizrecivo me boli što neki od moje židovske subraće po vjeri podupiru nepravdu i nasilje pozivajući se na učenje Tore. Za mene je to obeščašćivanje Božjeg imena i svete Tore. Međutim, nije jedino Židovima svojstveno takvo sramno (*disgraceful*) ponašanje; muslimani i kršćani (kao i budisti, hindusi i drugi) mogu jednako tako biti fanatični i puni mržnje u ime svoje religije.

Smatram da prolazimo kroz prelazno razdoblje u ljudskom kulturnom i duhovnom razvoju te da će početkom novog tisućljeća nastati pluralističkija paradigma za ono što sačinjava istinu, uključujući i religioznu istinu. Dosada su naše religijske tradicije bile ljubomorne suparnice u konkurenciji za Božju naklonost. Mi smo kroz stoljeća trkači na duge staze u duhovnom maratonu, smatrajući da samo jedan natjecatelj može zaslužiti medalju za prvo mjesto a drugi će ili sramno izgubiti ili osvojiti neku nižu nagradu. Koliko je zla i patnje prouzročeno takvim teološkim uzdizanjem samih sebe? U tom pogledu nijedna od naših tradicija nije nevinna. Svi smo, u jednom ili drugom razdoblju, podlijegali takvoj aroganciji i sljepilu. Na susretima poput ovoga trebamo dopustiti naše promašaje te pristupati jedni drugima u poniznosti i kajanju (*humility and repentance*).

Predajem na Tantar Ecumenical Institute koji se nalazi između Jeruzalema i Betlehema i rektor tog instituta je otac Thomas Stransky, Amerikanac koji je svećenik Družbe paulista. On upotrebljava upadnu metaforu za osvjetljavanje problema kako su se tri abrahamske vjere razvile u međusobnu otuđenost, svaka uvjerena u svoju pobjedničku istinu. Upotrebljava sliku o „svetoj raketi“ koju je Bog lansirao da premosti jaz između zemlje i neba te između naše sadašnje izranjenosti i ispunjenja Božjeg obećanja o iscjeljenju.

Židovi vjeruju da je na Sinaju objavljen „plan letenja“ za ovaj sveti raketni brod, dok su Izraelci putovali pustinjom između Egipta i Obećane zemlje. U tom planu letenja, objavljenom na hebrejskom (a to bi bio jedini jezik kojim govori Bog) put vodi Židove s te zadimljene i gromovima potresane gore u zrak, ali ne izvan Zemljinog gravitacionog okružja (jer smo mi Židovi narod veoma prizemljen, praktičan). Raketa leti u malom luku, nekoliko stotina kilo-

metara prema sjeveru i prizemljuje se u Jeruzalemu. Židovi su tokom povijesti bili hodočasnici na putu sa Sinaja u Jeruzalem, a taj nam je put prečesto bio *via dolorosa*, put patnje. Međutim, u mesijanskoj budućnosti ostatak čovječanstva uzaći će u Jeruzalem da nam se tamo pridruži, da uči hebrejski na svojevrsnom ulpanu* te proučavaju Toru s nama i uvide kako smo mi sve vrijeme bili nositelji prave objave.

Zatim je došlo kršćanstvo te najavilo da je po Kristu objavljen novi plan letenja, i to ovaj puta na grčkom. Prema novom shvaćanju, raketa koja je na početku lansirana sa Sinaja bila je ustvari vozilo na DVIJE faze. Završena je prva faza, 'Izraela po tijelu' pa je pogon Božje energije prešao na drugu fazu ove rakete, na razdoblje duhovnog ili pravog („verus“) Izraela, to jest na Crkvu. Povrh toga, novi plan letenja sadrži korekturu koja je izvršena sredinom leta. Novi luk letenja u drugoj fazi pošao je izvan Zemljina gravitacionog polja u izvanjski svemirski prostor, u nebeski Jeruzalem koji očekuje hodočasnika spremna na susret s Bogom u pobožnu srcu, ne u određenoj zemlji ili gradu. Crkva je izjavila da će jednog dana tijekom druge faze biti ukrcan cijeli svijet, uključivši i Židove, te da će u međuvremenu oni koji odluče ne pridružiti se kršćanskom zajedništvu snositi posljedice svoga odbijanja - bilo na ovom svijetu kao zlosretni lutalice (*accursed wanderers*), ili u metafizičkom području pakla, ili oboje. Dakako da je gorka ironija ovog povijesnog razvoja, barem kako su ga doživjeli Židovi, to što se ovo veoma uvjetovano dijeljenje milosti opravdalo pozivanjem na bezuvjetnu Božju ljubav.

Međutim, Bog ima smisla za šalu, koja je čak ironičnija od toga i mnogo manje gorka ili brutalna. Nakon novih šest stoljeća nastala je naime treća monoteistička tradicija koja također tvrdi da izvire iz ranijih proročanstava i obećanja te određuje novi plan letenja za svetu raketu. Islam sebe smatra konačnom fazom rakete s TRI faze. Sada arapski tekst svetog Kurana nudi najispravniju verziju za putanju rakete. Islam je po nakani globalan kao i kršćanstvo, ali su mu kriteriji za svetost ovosvjetski kao i u židovstvu. Na putovanju prema Sudnjem danu, kalifat na zemlji bio bi područje Božjeg upravljanja, s muslimanskom ummom koja sada djeluje kao prethodnica i nositeljica Božje objave. Prema novom planu letenja, sada muslimani upravljaju vozilom, s time da su Židovi i kršćani VEĆ UKRCANI kao vjernici koje dominantna muslimanska zajednica treba štiti a ne osuđivati. Islam će se raširiti po cijeloj zemlji, po mogućnosti uvjeravanjem, a prema potrebi i silom.

Možemo raspravljati koji je od ovih triju planova letenja nanio više nepravde drugim zajednicama tijekom povijesti. (U cjelini je to više bilo pitanje politike nego predumišljaja [*intent*]). Međutim, ne može se zanijekati da su sva tri plana letenja usredotočena na same sebe i na veličanje samih sebe. Ne zamišlja se jednakost među trima tradicijama i stoga se ne može nashlutiti (*envisioned*)

* *Ulpan* je škola za intenzivno učenje hebrejskog jezika koju mogu pohađati Židovi useljenici u Izrael (op. Prev.).

pluralističko ili uključujuće obećanje. Božanska istina i ljubav nastupaju zajedno, obje ograničene izvjesnim načelom nedorečenosti (*scarcity principle*). Na svršetku vremena „pobijedit“ će na maratonu svete povijesti jedna i samo jedna zajednica te biti potvrđena kao ispravna (*be vindicated*).

Ovoj paradigmi isključive istine i rasporeda (*dispensation*) potrebno je radikalno preslaganje. Ako religija želi biti snaga koja služi dobru, životu, zbiljskoj dobrobiti (*blessing*) treba se podvrgnuti metamorfozi, stvarnoj metanoji te postati snaga za uključivu, istinski bezuvjetnu ljubav. Ovo nije obrana relativizma. Ovo je zapravo priznavanje pluralizma unutar monoteističke obitelji. Jedan Bog povijesti odlučio je objaviti istu bitnu poruku u različitim jezicima ili simboličkim sustavima, preko različitih glasnika i u različita vremena. Kad bi se sljedbenici tih tradicija više usredotočivali na Božansko (*Godly*) vladanje prema drugima (tj. na ono što je pravedno i milosrdno) a ne na pokazivanje svoje nadmoći nad njima, tada bi vjernici sigurno Božje ime iskrenije slavili a religija bi bila privlačivija skeptičnim nevjernicima.

Da bismo postigli taj cilj, trebamo pronaći novu paradigmu za izražavanje pluralističnijeg poimanja božanske objave. Jedna biblijska slika koja bi mogla biti prihvatljiva svim trima tradicijama jest duga koja je bila objavljena Noi nakon potopa kao znak saveza između Boga i SVEGA ČOVJEČANSTVA (bez obzira na podsaveze koji su nastajali kasnije). Duga je spremište (*panoply*) različitih boja, pri čemu nijedna nije ljepša od druge, a cijeli spektar je ljepši od pojedine boje. A što je izvor tog estetskog čuda? Lomljenje bijelog svjetla kroz prizmu zemaljske atmosfere. Paralela za naše razmišljanje je ovo: „bijelo svjetlo“ Božanske Istine odražava se kroz prizmu povijesnog iskustva, ljudski jezik i kulturu te kroz subjektivnost misli i osjećaja. Unatoč tim posebnostima, opće kretanje (*general thrust*) abrahamskih vjera je isto: ljubiti i služiti Bogu po djelima pravde i milosrdne ljubavi prema drugim ljudskim bićima. Ono što u Vjeronanju ispovijedamo provjerava se u našim djelima, nauka se provjerava u praktičnom učeničkom ponašanju, štovanje Boga odgovaranjem na potrebe naših bližnjih. Ili, kao što je naučavao jedan hasidski rabin: „Trebamo se brinuti za tijelo drugih i za dušu svoju, a ne obratno!“ Trebamo voditi stalni dijalog sa svojim bližnjima, da bismo znali kada bismo mogli govoriti ili činiti nešto čime ih ozlijeđujemo. U našem globalnom selu nepoznavanje nije više isprika za bešćutnost ili škodenje. Možemo odabrati da slušamo svjedočanstva drugih prije nego im nametnemo svoj program rada (*agenda*). A prije nego iznesemo kako ih ljubimo i kako nam je do njih stalo, pozovimo ih neka nam kažu što ih boli, tako da Zlatno pravilo možemo proživljavati s punom sviješću a ne tek izgovarati ga usnama.

Iznad moralne dimenzije, koja ostaje lakmusov test poniznog teologiziranja, postoji dublje pitanje sudbina koje su od Boga sankcionirane ili „odabrane“. To je teška i delikatna stvar za raščlambu na međuvjerskoj raspravi, jer zadire u najintimnije pitanje identiteta i sudbine, koje je u konačnici misterij. Vrednote su jedna stvar, a poziv unutar Božjeg plana druga. Vrednote možemo dijeliti (*share*) zajedno s drugima, a poziv je po definiciji jedinstven. Ne začuđuje što međuvjer-

ski dijalog više traga za onim što je zajedničko nego za konfesionalnim obrazlaganjem našeg intimnog, posebnog i duševnog odnosa prema Bogu. Ovaj drugi put sadrži potencijalnu prijetnju pa nam je potrebno razvijati veći stupanj povjerenja prije nego bismo ga poduzeli. Ja, međutim, smatram da je takvo traganje potrebno ako međuvjerske odnose želimo podići na višu i plodniju razinu.

Uzmimo jedan konkretan primjer, a to je nedavna kanonizacija Edite Stein. Nije mi ugodno raspravljati o ovoj stvari, ali ne bih želio propustiti priliku za postavljanje pitanja koja nam u raspravi mogu otvarati novi put. Naglašavam da su to pitanja a ne odgovori. Edita Stein živjela je kao Židovka i katolikinja, svjesna ovog dvojnog identiteta i poziva. Ipak je na koncu bila mučena kao Židovka te odabrala takvu sudbinu znajući što ona znači. Proglasivši je svetom, kakvu je poruku Crkva iznijela obzirom na židovski i katolički identitet ili zvanje? Čuo sam kako moji prijatelji katolici govore da je Katolička Crkva pokazala gestu solidarnosti prema židovskom narodu ubrojivši time u društvo svetaca prvu Židovku nakon Isusa, Marije i apostola. Drugi katolički prijatelji, zajedno s većinom Židova koji su o ovome izrazili svoje mišljenje, žestoko se protive. Oni tvrde da je Crkva, usredotočujući se na ovu jednu Židovku koja je postala redovnica karemličanka i zanemarujući drugih šest milijuna Židova koji su pali kao žrtve Šoaha, pokazala grubu neosjetljivost prema osjećajima Židova i načinu kako oni sami sebe razumijevaju. Oni kažu da je Crkva opet pokazala da prihvaća samo krštenu Židovku i Židove ignorirajući ili čak prezirući Židove koji su ostali vjerni svojoj tradiciji, čak na smrt vjerni. Za većinu Židova Edita Stein je otpadnica i zato je ne bi trebalo uzdizati niti postavljati za uzor, dok je ona za Crkvu duhovna junakinja i uzor za nasljedovanje, prava kršćanka koja se žrtvovala za svoju vjeru.

Duboki jaz među ova dva vjermička usmjerenja jasno se očitovao kad je Papa za vrijeme obreda kanonizacije predložio da 9. kolovoza kao godišnjica mučeništva Edite Stein u Auschwitzu bude obilježavan kod katolika kao dan sjećanja i razmišljanja o strahotama Šoaha. Zašto se u tome ne bi pridružili Židovima na Dan sjećanja na holokaust (*Holocaust Memorial Day - Yom HaŠoah*, 27. nisan), što bi bio pravi čin solidarnosti s Izraelom i židovskim mučenicima, mjesto odabiranja posebnog dana, i to dana kad je u smrt poslana jedna katolička redovnica koja je bila Židovka? Ne odražava li taj odabir usredotočenost na samog sebe mjesto sućuti, otuđenost mjesto ljubavi i zajedništva?*

Jesu li se crkveni predstojnici trebali savjetovati sa Židovima prije nego odluče podići Editu Stein na dostojanstvo svete? Jesu li trebali uzimati u obzir židovsku osjetljivost prije nego donesu odluku? Makar to i bila unutarnja

* Napomena Uredništva: I ovdje se, nažalost, očito radi o „nesporazumu“. Točno je da je Papa odredio 9. kolovoza kao godišnji spomen mučeništva sv. Edite Stein. On međutim nije predložio da taj dan „bude obilježavan kod katolika kao dan sjećanja i razmišljanja o strahotama Šoaha“, nego je samo kazao da ćemo se ubuduće svake godine prigodom proslave njezina spomendana morati sjećati također Šoaha. U homiliji na njemačkom jeziku Papa je doslovno rekao: „Wenn wir fortan Jahr für Jahr das Gedächtnis der neuen Heiligen feiern, müssen wir uns auch an die Shoah erinnern, an den grausamen Plan, ein Volk zu vernichten - einen Plan, dem Millionen jüdischer Schwestern und Brüder zum Opfer fielen.“ - *L'Osservatore Romano* od 12.-13. listopada 1998, str. 6.

katolička stvar, na koji je način Crkva mogla priopćiti svoj stav suosjećajnije (*in a more empathetic way*) tako da uvažava židovsku zabrinutost ili strah?

Opažam nespojive (*disparate*) osjećaje, teologije, svjetonazore koji se sukobljuju na ovom pitanju. Nije lagano razlučiti, jer se radi o intimnom misteriju našeg savezničkog odnosa s Vječnim. Hoćemo li jednostavno ignorirati ta pitanja kako bismo izbjegavali nepriliku ili ćemo obazrivo i s uvažavanjem pristupati razjašnjavanju, makar se i ne mogli složiti? Ima još mnogo drugih pitanja poput ovoga, a većina se odnose na holokaust ili na državu Izrael. Katolici i Židovi pridaju različito značenje ovim događajima koji su raskrižje u našem stoljeću, i to je sasvim naravno. Kako možemo razgovarati o tim temeljnim pitanjima uz poštivanje gledanja jedni drugih, ali i uz poštivanje jedni drugih kao osoba?

Da zaključim ovu misao, želim s vama podijeliti (*share*) neke vrste meditaciju o onome što ja nazivam pluralističkom geografijom Jeruzalema. Mi taj grad zovemo svetim i prema njemu se odnosimo kao prema izvjesnoj ikoni-majci. U Jeruzalemu je također moj dom. To činim iz uvjerenja da je ono što tišti Jeruzalem kao i ono što mu eventualno može pomoći važno također za Sarajevo te za svako drugo mjesto koje boluje od otuđenja i neprijateljstava među zajednicama.

Današnji Jeruzalem ima četiri gradske četvrti i slični ljudskom srcu s četiri klijetke. Svakako je to sveto srce koje kuca prema ritmu starinskih tradicija i pumpa životnost u duhovna tijela Židova, kršćana i muslimana. Međutim, u Jeruzalemu postoje i očiti znakovi „srčanog oboljenja“ zato što je kronično začepjeno proticanje ljudi i kulturne energije od jedne do druge zajednice. Barijere nepoznavanja, straha i mržnje teško oštećuju organsko funkcioniranje svetog grada. Osim lokalne patologije, sukob zbog Jeruzalema između Izraelaca i Palestinaca prijeto proširenjem u regionalni požar sa strahovitim patnjama za sve. Ostanemo li pri slici o Jeruzalemu kao majci sa srcem za sve koje je sveto ali i bolesno, ozdraviteljski put prema pravdi i miru može obuhvaćati raznolikou geografiju Jeruzalema.

Ekumenska „Kršćanska četvrt“ stoljećima odjekuje različnošću kršćanskog življenja u Jeruzalemu. Prepuštam kršćanima da odrede, je li ta različenost pozitivni znak pluralnosti unutar kršćanskog stada ili odvojene kapele unutar Bazilike svetog groba naznačuju tragično komadanje, razlomljenost u Tijelu Kristovu.

Armenci kao kršćanska zajednica imaju posebnu četvrt samo za sebe. Oni su prvi narod koji je prihvatio kršćanstvo kao nacionalnu vjeru 301. god., deset godina prije nego je Konstantin došao na vlast. Armenci su duboko pobožan narod i njihova mala zajednica u Jeruzalemu (koja broji oko 1500 žitelja) prostire se oko kitnjaste katedrale sv. Jakoba. Kad uzmemo u obzir posebnost (*distinctness*) armenskih kršćana te zatim tu realnost složimo uz identitet i povijest Židova i palestinskih muslimana u okolnim četvrtima, nastaje uzorak sa značajnom porukom.

Ova tri naroda - Armenci, Židovi i Palestinci - ukorijenjena su u Svetoj

zemlji kroz stoljeća, svaki sa svojom tradicijom. Zajednički vid njihovih religijskih baština je trostruka lojalnost: jednom narodu, jednoj vjerskoj tradiciji i posebno jednoj zemlji. Možda su zbog ove zajedničke podloge za vlastiti identitet ova tri naroda u dvadesetom stoljeću prošla kroz slična iskustva.

Na razini fizičkog tijela, sve tri su zajednice pretrpjele traumatske pokolje: najprije se dogodio genocid nad Armencima pred i za vrijeme Prvog svjetskog rata (koji je potpaljen jednim hicem u ovom gradu); zatim su Židovi tijekom drugog svjetskog rata prošli Dolinom smrti, a od tada Palestinci podnose pokolje koje im nanosi skoro svaki drugi narod Bliskog istoka s kojim se susreću. Iskustvo Palestinaca ne može se objektivno uspoređivati s genocidom nad Armencima ili nad Židovima, ali ipak subjektivni osjećaj da su narod preživjelih koji oplakuje svoje mučenike i utvrđuje svoje zajedničarsko dostojanstvo svojstven je za sve tri ove nacionalne i religijske zajednice.

U ova tri naroda zajednički je još jedan nazivnik: sva tri su u ovom stoljeću pretrpjela izgon iz svoje domovine. Mi Židovi svakako vrlo dobro znamo što znači biti izbjeglice, „stranci u tuđoj zemlji“ već skoro 2500 godina. Psalmi 137 i 126 zorno svjedoče to naše iskustvo izagnanstva a zatim povratka. A sada, u ovom dvadesetom stoljeću, ako smo mi sretni što se još jednom vraćamo kući, u Jeruzalem, kao slobodan narod, a armenski i palestinski narod trpe nevolju svoje raspršenosti, mora postojati izvjesna pouka iz ovog sudbonosnog prožimanja radosti i žalosti.

Slika koja odražava zajedničko iskustvo (*shared experience*) je slika triju zlostavljanih i traumatiziranih pojedinaca koji hodaju po mraku, držeći treperave svijeće što su ih davno prije zapalili njihovi preci da im svijetle na putu. Svaki od trojice lualaca (*wanderer*) čezne za sigurnošću svoje izgubljene domovine i za prilikom da sam sebe ponovno definira pozitivnim izrazima, nakon što su ga drugi negativno definirali. Svaki od njih strahuje da ga iz mraka ne napadne koji neprijatelj te ponovno učini žrtvom. Nijedan od njih ne može imati povjerenja u druge koji bi mu mogli pomoći u nadvladavanju traume i izlasku iz strave. Zatim se iznenada njih trojica približe jedan drugome a njihove svijeće osvijetle lice drugoga. Svaki doživi šok međusobnog prepoznavanja. U ljudskim licima postoji odraz nečeg misterijskog Božanskog, tako da svatko može podsjećati na divni usklik Jakova, koji je dobio novo ime Izrael, kad se združio sa svojim otuđenim bratom Ezavom: „...jer meni je, što si me ljubezno primio, kao da gledam lice Božje“ (Post 33,10).

Svijest o božanskom aspektu identiteta kod jednih i drugih pomagala bi nam da nadvladamo svoje uvjetovane strahove, odanosti i neprijateljstva (*conditioned fears, loyalties and animosities*). Židovi Izraela te muslimani Palestinci i kršćani mogu biti ključ za jedan od najhitnijih izazova čovječanstva, koji je upadno očit i ovdje u Sarajevu: kako u ljudskim odnosima istovremeno s poštovanjem obdržavati (*simultaneously honor*) ono što je posebno i što je zajedničko. Oslobođajuća istina koja je podloga ovome jest da nas je jedan Stvoritelj sve stvorio na božansku sliku, jer je kod Boga svaka ljudska osoba neizmerno dragocjena i voljena. Ovdje na zemlji, zajednički otac Abraham i Jeruzalem kao

naša duhovna majka čine nas sve sestrama i braćom u obitelji vjernika. Mognemo li prepoznavati jedni druge u tom duhu, čak i dok dijalogiziramo o različitim identitetima i pozivima, mogli bismo zajedno raditi na posvećenju Božje svete zemlje i svega stvorenja, imajući udjela na Božanskom *šalomu*.

S engleskoga preveo Mato Zovkić

INTERRELIGIOUS RELATIONS ON THE TRESHOLD OF A NEW MILLENNIUM

Summary

The author presents himself as teacher of judaism at interreligious encouters and an activist for justice and peace between Jews and Arabs. He suggests to the partners of interreligious dialogue an authentic humility and repentance in mutual approach, because in past and present conflicts violence was often motivated also by religious differencies. In the future interreligious dialogue the paradigm of one exclusive religious truth and dispensation would need a fundamental rearrangement. The rainbow model of Noah tradition could serve as a good example. One should differentiate the universal moral and religious values from God's calling to individual religious communities. In final section of his conference he speaks of Jerusalem as historic city of Jews, Armenians and Palestinians who are conditioned by their ethnic and religious fears, loyalties and animosities. Aware of divine aspect of their identity, they should strive to overcome their tensions and so inspire other communities which live in similar tensions and animosities.